

weekend

reeks Zieners (2)

‘Door de eeuwen heen zie je steeds weer: een ramp komt nooit alleen’

Corona, zware overstromingen, een oorlog: de voorbije maanden tuimelde Europa van de ene crisis in de andere. En dat terwijl we de grillen van ons bestaan onder controle dachten te hebben, zegt de Deens-Nederlandse cultuurhistorica Lotte Jensen. ‘Maar onkwetsbaar zijn we niet. De geschiedenis laat voortdurend het tegendeel zien.’

© Sebastian Steveniers

De dag van het interview ligt heel Nederland lam. Boeren hebben de wegen geblokkeerd omdat ze het oneens zijn met het stikstofbeleid van de regering. Industrie-terreinen zijn afgezet, waardoor de bevoorrading van de supermarkten in de problemen komt. Naar kantoor is Lotte Jensen vandaag maar niet gegaan, zegt ze in een videogesprek vanuit haar huis in de oostelijke provincie Gelderland. Of het openbaar vervoer rijdt, is onvoorspelbaar. ‘Ritten worden geschrapt: er is personeel tekort. Het is chaos alom!’

Gelukkig is chaos Jensen professionele pakkie-an. Als hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen onderzoekt ze welke effecten maatschappelijke rampspoed heeft op een samenleving. Waar halen mensen de veerkracht vandaan om epidemieën en waters- en hongersnoden te boven te komen?

De kennis die ze met haar onderzoeksgroep vergaarde over wat historische crisissen en catastrofes met een samenleving deden, loont nu we zelf in een crisisperiode zijn beland, zegt Jensen. ‘In 2020 kwam de corona-epidemie, in 2021 kregen we overstromingen langs de Vesder en de Maas. Daarbovenop kwamen dit jaar nog een oorlog, energieproblemen en koop-

Wie is Lotte Jensen?

- Geboren in 1972 in Hillerød, Denemarken. Verhuisde als baby met haar ouders naar Nederland, waar ze opgroeide. Heeft nog altijd de Deense nationaliteit
- Studeerde Nederlands en filosofie in Utrecht. Promoveerde op een proefschrift over vrouwentijdschriften en journalisten in de 18de en 19de eeuw
- Is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radbouduniversiteit in Nijmegen
- Onderzoekt de gevolgen van rampen voor natievorming en identiteitsvorming
- Is auteur van diverse boeken. In september verschijnt haar nieuwste boek, *Wij en het water. Een Nederlandse geschiedenis* (De Bezige Bij).

krachtverlies. Zoveel crisissen na elkaar: ook voor mijn gevoel hadden we dat nog niet eerder meegemaakt. Maar als je terugkijkt in de geschiedenis, zie je dat een crisis wel vaker een volgende crisis triggerd. Er zijn jaren waarin mensen alles tegelijk over zich heen hebben gekregen. Oorlog. Hongersnood. Watersnood. Ik wil niets relativiseren, maar het laat wel zien dat de tijd waarin we leven misschien minder uitzonderlijk is dan we denken. Door de eeuwen zie je steeds weer: een ramp komt nooit alleen.’

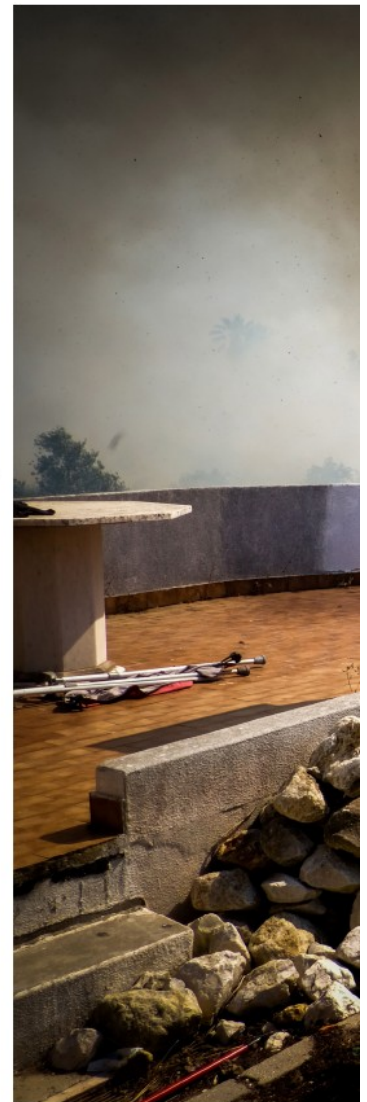
De geschiedenis herhaalt zich?

‘Toen de coronacrisis uitbrak, konden we met onze onderzoeksgroep min of meer uittekenen wat er zou gebeuren, op basis van stramien die we bij historische epidemieën hadden gezien. In eerste instantie angst, maar vervolgens een grote saamhorigheid, die vervolgens verbreekt en uitloopt in een tweedeling, met grote protesten tegen sommige maatregelen, zoals de winkelsluitingen. Niks nieuws onder de zon: ook in de negentiende eeuw liep de horeca al te hoop tegen sluitingen die bedoeld waren om een cholera-uitbraak te stoppen.’

‘We konden in die eerste coronamaanden als bij een bingospelletje afvinken: hebben we dit of dat fenomeen al gehad? Heeft de koning al een ziekenhuis bezocht? En jawel, een week later stond hij in Zwolle bij een patiënt aan het bed. Iets dergelijks zag je ook in België na de watersnood bij de Vesder: de koning en de koningin brachten een bezoek aan de getroffen. Dat is wat vorsten en vorstinnen altijd hebben gedaan in tijden van rampspoed. En vandaag grijpen we nog steeds terug op die tradities.’

In Europa waren we natuurrampen ontkend. Hadden we ten onrechte het idee dat we alles onder controle hadden en elke catastrofe konden beheersen?

‘Het zegt veel over ons dat we ons hebben laten verrassen, dat we ons veilig waanden. Want dat gevoel van veiligheid hebben we pas recent verworven. Pas onlangs zijn we vanuit een soort superioriteitsgevoel gaan geloven dat we de natuur wel de baas kunnen. Steeds weer blijkt dat we die natuur helemaal niet de baas kunnen. In volle coronapandemie kregen we een watersnood over ons heen, en de klimaatverandering lijkt al helemaal onbeheersbaar. Het laat zien hoe graag mensen de ogen sluiten voor de realiteit. Want onkwetsbaar zijn we beslist niet. De geschiedenis laat voortdurend het tegendeel zien, ook vandaag.’

Waar hebben we die overmoed vandaan?

‘Een factor is de secularisering geweest, het opzietten van het idee dat er een God is die rampen op ons afstuurt om ons voor onze zonden te straffen. Die secularisering was geen slechte zaak, want het verleden zat zo vol religieus zondebesef dat dat niet zo productief was. Er hing een doem over de mensheid, die haaks stond op het feit dat mensen ook konden ingrijpen bij een ramp, dat ze de dijken konden repareren als die waren doorgebroken.’

‘Nu de doem van religie weg is, voelen we ons veiliger. We vertrouwen erop dat technologie ons wel zal redden, we zetten hoog in op ons eigen handelen. De innovatie die in Nederland is voortgekomen uit de eeuwenoude strijd tegen het water, is natuurlijk indrukwekkend. We hebben de Afsluitdijk gebouwd, de polders drooggelegd, de Deltawerken gebouwd. Maar we overschatten ons technische kunnen soms. Dat de rivieren alsnog overstromen, toont dat we niet onoverwinnelijk zijn.’

‘Vandaag speelt nog altijd een vorm van zondebesef: een seculier zondebesef. We beseffen dat we met z’n allen verantwoordelijk zijn voor de klimaatcrisis, en dat we een verantwoordelijkheid hebben bij het terugdringen daarvan. Denk aan de roep om de auto vaker te laten staan, om zonne-

Een bewoner bestrijdt met eigen middelen een bosbrand (10 juli) in een buitenwijk van Lissabon. © reuters

panelen op je dak te leggen, om geen vlieg-tuigreizen meer te maken.'

Ramspoed vergroot de saamhorigheid in een maatschappij. leert uw onderzoek. Blijft dat gevoel van wij-tegen-de-rest lang hangen?

'Rampen hebben alleszins bijgedragen aan de vorming van landen, aan een nationaal wij-gevoel. In Nederland was de strijd tegen het water natievormend, in Ierland de hongersnood van 1845-1849, toen na

een mislukte aardappellofst miljoenen mensen het land ontvluchtten.'

Welke ramp zou u met de Belgische natievorming verbinden?

'Die aardappelcrisis uit de negentiende eeuw heeft ook in België zwaar toegeslagen, net als in Nederland. Ook in de Lage Landen verhongerden vele tienduizenden mensen. Interessant genoeg heeft die hongersnood in uw land geen plek gekregen in de collectieve herinnering.'

'Wat België wel heeft, is een soort van gecreëerde geschiedenis, met een reeks van helden en heldendaaden uit het verleden die in de negentiende eeuw flink uitvergroot zijn om het natiegevoel te stutten. De Guldensporenslag is zo'n gemenoteerde heldendaad uit de geschiedenis, net zoals helden als Jakob van Artevelde, of Hendrik Conscience, met zijn Leeuw van Vlaanderen, herkenning oproepen.'

Het Belgische wij-gevoel is eerder beperkt. Maar toen vorig jaar de Vesder overstroomde, een rivier die door het Franstalige landsgeedeelte stroomt, pakt veel Vlamingen spontaan hun auto om te gaan helpen bij de reddingswerken. In een gebied waar mensen wonen meteen andere taal en een andere cultuur, met wie ze door-

gaans geen klik voelen.

'Dat verbaast me niks. In tijden van rampspoed zijn mensen sneller bereid om elkaar te helpen. Een ontwrichtende natuurramp maakt empathie los die de barrières van religie, klasse, taal, cultuur en politiek overstijgt. Als een grote, gemeenschappelijke vijand dreigt, verkleinen de verschillen. Ook toen in 1953 Zeeland overstroomde, kwam er vanuit de hele wereld steun. Je kunt je niet voorstellen hoeveel hulpgoederen er toen naar Nederland zijn verscheept.'

Solidariteit en kwetsbaarheid zijn twee zijden van dezelfde medaille?

'Dat klinkt misschien zelvend, want er zijn genoeg conflictsituaties waarin dat helemaal niet ideaal loopt, maar rampen houden ons wel een spiegel voor. Pas wanneer we beseffen dat we zelf kwetsbaar zijn, zijn we bereid een ander te helpen.'

In welke conflictsituaties lieten we het afweten?

'Bij de watersnood van 2021 kwam de internationale solidariteit niet op gang. In Nederland werd geld ingezameld voor Nederlandse slachtoffers. Maar toen ik uitzocht of ik ook kon doneren aan slachtoffers in België en Duitsland, bleek dat

heel lastig te realiseren. De nationale grenzen bleken die zomer opmerkelijk stevig, terwijl het toch om een internationale ramp ging. Een rivierenstelsel stopt toch niet bij de grenzen? En de ellende van de mensen wier huizen onder water stonden, ook niet.'

Tijdens de coronacrisis onderhandelde de EU wel centraal over de aankoop van vaccins. Was er toen wel een Europees wij-gevoel?

'Toen wel. Maar op andere vlakken werkten de lidstaten tijdens de coronacrisis bijzonder slecht samen. Het was ieder voor zich. Op een moment dat hier in Nederland de winkels dichtgingen, gingen we vrolijk met z'n allen in Antwerpen winkelen.'

De saamhorigheid van de coronacrisis bleef niet duren. Tijdens de eerste lockdown werd nog elke avond geapplaudisseerd voor de zorg, maar dat aanvankelijke vertrouwen in de sector maakte plaats voor complottheorieën over de vaccins.

'De veerkracht van een samenleving is beperkt in de tijd. En de coronacrisis was een andere soort ramp dan een watersnood of een brand. In dat laatste geval heb

► Lees verder op blz. 24

weekend

Landbouwer Luis Corchete en zijn vrouw Toni houden een natuurbrand in het oog in Guadapero, Spanje.
© reuters

◀ Vervolg van blz. 23

je een duidelijk begin- en eindpunt, en kun je snel met de verwerking beginnen. Maar corona veroorzaakte een langdurige ontwrichting. In eerste instantie reageren mensen daarop met saamhorigheid en solidariteit. Maar de spankracht daarvan is beperkt. Op een gegeven moment is de rek eruit.'

En dan worden schuldigen gezocht?

'Bij rampspoed worden altijd zondebokken gezocht, mensen die de schuld krijgen van de gebeurtenis. Dat is van alle tijden. Vroeger werden die zondebokken op religieuze basis aangewezen: nu eens hadden de katholieken het gedaan, dan weer de protestanten, dan de joden. Zo'n zondebokmechanisme zag je ook bij de coronapandemie. Eerst waren de Chinezen de schuldigen, dan mensen die in Oostenrijk waren gaan skiën en het virus mee naar huis hadden gebracht, dan de carnavalsvierders. En uiteindelijk de jongeren, omdat die te snel en te hartstochtelijk weer gingen feesten.'

Lotte Jensen is Deens. Ze werd geboren op het eiland Sjaelland, niet ver van Kopenhagen, in een gezin dat even later naar Nederland zou emigreren. Tien maanden oud was ze, toen ze met haar moeder en tweelingzusje Stine haar vader achterma reisde, die in Nederland werk had gevonden. Opgevoed in het Deens kreeg ze Nederlandse gewoontes als het Sinterklaasfeest niet van thuis uit mee. Nog altijd merkt ze soms dat een gezegde of uitdrukking niet in haar vocabulaire zit. 'Gaafjes in mijn bestand', noemde ze die in een gesprek met een Nederlandse krant.

Zitten er ook gaafjes in uw aanvoelen van wat precies de Nederlandse identiteit bepaalt?

'Die ijkpunten zijn me op school aangeleerd. Omdat ik vanuit een andere cultuur in Nederland ben grootgebracht, ben ik heel blij dat ik de essentie van de Nederlandse geschiedenis goed heb meegerekregen. Ik heb als cultuurhistorica mee mogen werken aan de samenstelling van

de Nederlandse canon – een soort culturele en historische piketpaaltjes die we als samenleving belangrijk vinden om aan nieuwe generaties en inwoners mee te geven. Ik begrijp dat er in België onenigheid is over wat er wel en niet in zo'n canon moet komen. Maar in Nederland is het een behoorlijk evenwichtige selectie geworden van scharnierpunten uit het verleden, waarvan niet alleen de voordelen maar ook de nadelen belicht worden. Er zitten ook thema's bij waar een rouwrand omheen zit. Slavernij, kolonialisme.'

U pleit ervoor om de herinnering aan historische rampspoed levend te houden, door middel van monumenten bijvoorbeeld.

'Het collectieve geheugen is kort. Mensen hebben een fenomenaal vermogen om rampspoed zo snel mogelijk weer te willen te vergeten. Daarom pleit ik ervoor om herinneringsmonumenten op te richten, en ook in de geschiedenislessen de herinnering aan catastrofes levend te houden. Je moet vandaag echt met een loop zoeken naar herinneringen aan de vele hongersnoden in Europa. Terwijl het er zoveel zijn geweest: alleen al in de twintigste eeuw werden achtereenvolgens Rusland, Oekraïne, Spanje, Griekenland en Nederland door hongersnood getroffen. Honger is niet voorbehouden aan Afrika, hoewel mensen dat vandaag wel zo zien. Door een gedeeld Europees hongerverleden zichtbaar te maken, leren we dat meer zaken Europa verbinden dan dat ze het verdelen. En dat het niet de eerste keer is dat de graanexport vanuit Oekraïne in het gedrang

'Rampen hebben bijgedragen aan de vorming van landen, aan een nationaal wij-gevoel. In Nederland was de strijd tegen het water natievormend'

komt, en daardoor honger dreigt. Nee, dat is vaker voorgekomen in de geschiedenis. En ook toen al waren hongersnoden vaker politiek aangestuurd dan dat ze door droogte of andere natuurlijke tegenspoed werden verwekt. De mens heeft een hand in de meeste rampen, ook "natuurlijke", zoals epidemieën en watersnoden.'

'Hongersnoden zijn vaker politiek aangestuurd dan dat ze door droogte of natuurlijke tegenspoed worden verwekt. De mens heeft een hand in de meeste rampen'

In onze taal zijn uitdrukkingen bewaard als 'klezen tussen de cholera en de pest'. Dat verwijst naar eeuwenoude epidemieën. Zit de herinnering aan voorbije rampspoed onbewust nog in ons collectieve geheugen?

'Zeker. Al kunnen we de eigenlijke rampen historisch niet altijd meer plaatsen, ze zitten verweven in allerlei aspecten van onze maatschappij. Zo loopt de verwerking van catastrofes vaak via liederen en geschriften. In een collectie eeuwenoude ramp-liederen die ik heb bestudeerd, zaten vaak verwijzingen naar Bijbelse rampen, zoals de tien plagen van Egypte. Dat Bijbelbeeld zit niet voor niets in ons culturele geheugen verankerd. Net als het apocalyptische beeld van de zondvloed is het een terugkerend verhaal-motief, met eeuwenoude wortels. De zeespiegelstijging die we door de klimaatopwarming nu meemaken, past naadloos in dat motief.'

Cultuur is belangrijk voor traumaverwerking. Maar tijdens corona waren net die plekken waar mensen bij elkaar komen om in het reine te komen met een crisissituatie, niet bereikbaar. Horeca, kerken, cultuurhuizen waren allemaal dicht. 'Achter de schermen van de coronacrisis heeft zich een stille ramp voltrokken.

Mensen die stierven zonder dat hun geliefden erbij waren, uitvaarten die maar door enkelen mochten worden bijgewoond. Terwijl zingevingssrituelen, of die nu religieus van aard zijn of niet, extreem belangrijk zijn bij de verwerking van dit soort rampspoed. Maar alles wat met zingeving te maken had, kreeg het zwaar te verduren. Ik heb me daar oprecht boos over gemaakt.'

'Waarom gebeurt dit? Hoe kunnen we dit het beste verwerken? De rituelen en culturele uitingen waarmee mensen zulke existentiële vragen het hoofd proberen te bieden, mochten niet doorgaan. Op zeker moment mocht je hier in Nederland wel weer naar de Ikea, maar nog steeds niet naar het museum. Dat vond ik echt niet meer uit te leggen. Het ging alleen nog over hoe we er economisch zo snel mogelijk weer bovenop konden komen. Maar zaken die het leven waardevol maakten, die mensen veerkracht gaven en troost, dingen die de ziel voedden: die verdwenen uit beeld.'

'Door corona door een virologische en economische bril te bekijken, hebben we geen recht gedaan aan de complexiteit van de crisis. Culturele rituelen die mensen overleefden en veerkracht verlenen, verloren we uit het oog. Ik heb derdejaarsstudenten die daar nog steeds de gevolgen van dragen. De universiteit telt meer dan ooit studenten die psychologische steun nodig hebben.'

Het verleden had ons kunnen leren hoe hard een crisis een samenleving op de proef stelt, en waar ze haar veerkracht vandaan haalt. Hebben we dan geen lessen geleerd?

(Lacht) 'Laat ik een optimistisch einde aan dit gesprek proberen te breien. Ken je de *Metamorfosen* van Ovidius? Daarin komt een grote zondvloed voor, maar in de nasleep van die ramp ontstaat iets verbazend nieuws. Stel je eens voor dat de coronacrisis of de klimaatcrisis tot fundamentele veranderingen in de maatschappij zou leiden? Een metamorfose van de manier waarop we nu leven? Ik hoop van harte dat zoiets ook echt gaat gebeuren.'

Hilde Van den Eynde